

Альфред КУРЕЛЛА

Бундан чамаси 150 йиллар муқаддам Ғарбий Европада, аниқроғи Германияда араб-форс маданияти аҳлларининг асарларини янгидан кашф этиш бошланган эди. Натижада, машҳур немис олим ва шоирларининг саъй-ҳаракатлари туфайли немис китобхонларига форс тилида ижод қилган *Фирдавсий*, *Низомий*, *Ҳофиз*, *Умар Ҳайём*, *Жомий* каби буюк шоирларнинг номлари маълум бўлди. Немис ўқувчилари улар ижоди намуналаридан баъзи бирлари билангина танишган эдилар, холос. Бироқ ўтмишга назар ташлаб шуни айтиш жоизки, Яқин Шарқ билан бу маданий тўқнашув немис шеъриятига давомли таъсир кўрсатди, дейиш қийин. Яъни ўша давр таржималаридан на форс тилидаги шеърий асарларнинг бирортаси, на Фирдавсийнинг немис тилига тўрт марта ўгирилган “Шоҳнома”си олдинги таржималарнинг бирортасидан ёки бутунлай шу турдаги немис адабиётига кириб келган Фос^[1] нинг Ҳомер таржималаридек оммалашиб кетмади. Ва уларнинг бирортасидан немис шеърияти ўзи учун янги кашф этилган грек-рим классикларидан завқлангандай завқланмади. Зотан, ўша даврдаги таржималар бугунги китобхон учун қуруқ ва амалий аҳамиятсиз бўлиб кўринарди. XIX аср немис шоирлари ижодида баъзан у ер-бу ерда учраб турадиган “*Шарқона услубдаги шеърлар*” эса кишида сунъий равишда бегона таъсир ҳиссини уйғотарди, улар Боденштеднинг Мирза Шафий^[2]сидай ғайритабиий ҳолат бўлиб кулгили туюлди. Фақат Гётенинг Ғарб ва Шарқ яқинлашувидан пайдо бўлган ажойиб нафис санъат асарларидан бири “Ғарбу Шарқ девони” бундан мустасно.

Мабодо, Шарқ маданияти орқали немис шеъриятининг ҳақиқий бойиши айнан Гётега насиб этган бўлса, бунга тўлиқ асос бор, албатта. Чунки Шарқнинг ўтмиш ижодий ташаббускорлари ва тарғиботчиларининг кўпчилиги романтик санъат таъсирида эдилар. Улар ўз кашфиётлари билан грек-рим антик адабиётига қайтиш ва уни афзал деб билишдек “бирёқлама” фикрга қарши чиқдилар. Гўрренинг^[3] “Шоҳнома”си салкам ана шундай “Анти-Ҳомер” эди.

Гёте бу нуқтаи-назарни ва бу билан боғлиқ бўлган “*Вазн сакталиги*”ни^[4] рад қилди.

Гёте “*Девон*”^[5]га ёзган “Қайдлар”ида: “*Биз шарқликларнинг шеърият услубини*

[SAVIYA.UZ]. Барча ҳуқуқлар ҳимояланган. Сайтдан маълумот олинганда ёки бошқа сайтларга жойлаштирилганда сайт номи ҳаволаси билан кўрсатилиши шарт!

қадрлашларини яхши биламиз, биз бу услубни беҳад афзал эканини тан оламиз. Аммо уларни ўзингиз билан бир қиёслаб кўринг-да ва ўз шахсий давраларингизда улуғланг. Ҳамда шу ерда греклар ва римликлар ҳам бор, деган фикрни хаёлингиздан чиқариб туринг... Ахир, биз, немислар, ана шундай қиёс туфайли ўзимизнинг ажойиб санъат асаримиз Нибелунгларимизга катта путур етказмадикми? Агар мана шуларнинг барчасини ишонч ва мамнуният ила қабул қилиб, ўз доираларига расман киритишса борми, жуда ҳам қувонарли ҳодиса бўларди. Мабодо, уларни ҳеч қачон ўзларига мос келмайдиган вазн билан ўлчасалар, жуда номувофиқ бўлур эди!". Ва кейинроқ: "... юқоридагилардан келиб чиқиб, биз доим таъкидлаб ва такрорлаб турганимиздай, ҳар бир шоирни ўз тилида ва у яшаган даврнинг ўзига хосликлари, ўша давр учун характерли бўлган урф-одатлари миқёсида излаш, таниш ва баҳолаш керак", дейди.

Гётенинг бу кўрсатмаси "Ғарбу Шарқ девони" устида ишлаётган кезларида, унинг тафаккурида мустаҳкамланган тарихий фалсафа ва инсоният маданияти тараққиётининг тезлиги ҳақидаги тиниқ тасаввурларидан келиб чиққан эди. Бу машқ (машғулот)нинг изларини биз 1817 йилда битилган "Ҳерманнинг янги хабарларига кўра, даврнинг руҳий манзаралари" номли қайдларидан топиб оламиз. Инсоният руҳияти (маънавияти)нинг тараққиёти ҳақидаги бу қайдлар қанчалик қониқарсиз, кам маълумотга эга бўлмасин ҳамда умумий кўриниши қанчалик қисқа (схематик) ифодаланган ва кемтик бўлмасин – гегелона тарихий фалсафага яқин турувчи бу концепция, ахир Гётега, Шарқ маданияти ва шеъриятини ўз ўрнида кўриш ва шу билан бирга, уни маҳсулдор қилиш учун имкон яратиб берди-ку! XIX асрнинг барча шарқона услубдаги шеърий асарларидан фақат "Девон"гина яшаб қолажаклигини ва амалиёт айнан шу нуқтаи назарнинг буткул тўғри эканлигини тўлиқ тасдиқламоқда.

Бугун бу баҳс-мунозарани эслаётганимиз тасодифий бир ҳодиса эмас ёки бирор бир соф адабий-тарихий манфаатлар боис ҳам эмас, албатта. Европа, хусусан, немис ва Шарқ маданияти, шеърияти алоқалари муаммоси айнан шу кунларда янгидан долзарблик касб этмоқда. Немис ёзувчи, шоирлари Яқин Шарқ поэзияси билан яна қайтадан шуғуллана бошладилар. Демак, биз Шарқ шеъриятидаги таниш ва нотаниш асарларнинг янги немисча таржималаридан тажрибаларни яқин вақтлар ичида ўқишимиз мумкин. Бу ерда фикр айти шу кунларда Иттифоқда яшаётган муаллифлар (немис муаллифлари назарда тутилмоқда – тарж.) ҳақида бормоқда. Аммо уларнинг Шарқ шоирлари ижоди билан шуғулланишларини биров тасодифий-ку ёхуд бундан

“вақт ўтказиш”нинг бир тури, деган хулоса қилинса, нотўғри бўлган бўлур эди. Аксинча, бунинг объектив сабаблари бор, ахир.

Мухтасар қилиб айтганда, Евроосиё маданияти ва шеърияси ораларидаги бу баҳс-мунозара бугунги кун муаммосига айланиб бормоқда.

Иттифоқдаги буюк давлатлар бирлиги доирасига сиёсий ва маданий жиҳатдан яхлит бир бутунликни ташкил этган шундай халқлар бирикканки, уларнинг маданияти ўтмишда турли манбалардан озиқланган. Бугунги маданий дунёнинг, асосан, европача шаклланган ғарбона ҳамда осиеёна шаклланган шарқона ярмининг иккаласи ҳам иқтисодий, сиёсий ва маданий ўлчовлар доирасида ҳақиқий Ренессанс даврини билиш учун ўзларининг ўтмишларига қайтмоқдалар. Ҳар бир мустақил маданий доирадаги кўпгина эски қадриятларга янгича қараш ҳам, олдинги бир-бирларига бўлган ўзаро тушунча ва фикрларни тафтиш қилиш ҳам, авваламбор, ана шундан келиб чиқмоқда. Умуман олганда, биз, айни пайтда, шу чоққача юксак даражадаги умумий маданиятнинг бир-биридан қатъий суръатда ажратилган дунёлари орасидаги маданий қадриятларни айрибошлаш жараёнининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шундай қилиб, Европа ва Осиё маданиятларининг тўқнашув жараёни ва унинг самараси кундалик амалий муаммога айланиб бормоқда. Бу эса маданий ҳаёт тарзининг янги палласидир.

Маданий ҳаётнинг иккинчи янги палласи шундан иборатки, замонавий маданиятни бошқариш асосида, ўтмиш маданиятининг айрим қирраларини ўз ҳақиқий ўрнида кўришга, шу билан бирга, уларнинг ўзига хос хусусиятларини тўғри ва тўлиқ қамраб олишга имкон берадиган жиддий илмий, тарихий концепция ётади. Шундай қилиб, Гётени безовта қилган ўша “вазн сакталиги” шу йўсинда рад этилди. Ва ниҳоят бунинг натижаси ўлароқ, Шарқ маданиятини романтик суратда чексиз завқ-шавқ билан ошириб баҳолаш каби классик-такаббуруна қўллаб-қувватлашлар ҳам инкор этилди.

Бугунги фикримиз эса, номи ва асарлари асрлар давомида сукунат қўйнига чўмган муаллиф (Навоий – тарж.) ҳақида бўлиши табиий, албатта. Аммо биз Навоийни қайтадан кашф этишни бошлаётган пайтда, у аллақачон фавқулодда улкан сиймо сифатида тан олинган эди.

Анъанага кўра Гёте Жомийни сўнгги улуғ форс шоири деб атаб, у ҳақда шундай ёзади:

“... у ўз салафларининг хато ва камчиликлари, фазилатларини, хайрихоҳлик ва саховатликларини ўзида жамлаган, кенгайтирган, янгиллаган, бунёд қилган ҳамда буларнинг ҳаммасини улкан аниқлик билан бир ипга тизганки, натижада, келажакка ҳеч нарса қолмаган, шу аснода у ўша даврни ўрганишни енгиллаштирган”. У (Гёте) илм-фан тараққиёти тарихининг ўша даврлардаги аҳволини билолмаган. Тўғри, бу амалий жиҳатдан ҳақиқатан ҳам Жомийга насиб этгани аниқ. Аммо янада аниқроқ айтадиган бўлсак, бу ҳол Ўрта Осиё маданий доираларининг улкан бир қисмида, бевосита, Жомий ватанига қўшни бўлган ҳудудлар билан ўзига хос муносабатлар остида, жаҳонга сон-саноксиз олим, рассом, муסיқашунос, меъморлар билан бир қаторда, дунё миқёсидаги серқирра даҳо ижодкор, улуғ шоир ва мутаффақкир, адабий таҳаллуси “Навоий” бўлган Мир Алишерни берган, маданий ҳаётнинг энг гуллаган даври XV асрда кечган эди. Алишер Навоий 1441 йилда Ҳиротда (ҳозирги Афғонистоннинг Шимоли-Фарбида), Амир Темурнинг ўғли Шоҳрухнинг илгариги қароргоҳида дунёга келган.

Мир Алишер Европа илм аҳлига ўтган асрнинг ўрталаридан яхши таниш. Европадаги барча катта кутубхоналарда, айниқса Париж, Вена ва Лондонда унинг кўплаб шеърий ва насрий асарларининг қўлёзмалари мавжуд. *Бобурийлар салтанати асосчиси Бобур Мирзо қаламига мансуб* машҳур “Бобурнома” мемуарининг инглиз, француз ва немис тилларида жамланган нашрларининг пайдо бўлиши, Бобурнинг дўсти ва замондоши Алишер номини жаҳонга танитди. Шоир ижоди билан батафсил шуғулланган Европа ориенталистларининг кўплаб асарлари 1841 йилдан бошлаб пайдо бўла бошлаган эди. Чиндан ҳам, бу асарларнинг барчасида муаллифлар Алишерни *машҳур шахс сифатида баҳоладилар*, бироқ *оригинал ижодкор*, *буюк шоир сифатида унга кам эътибор бердилар*. Яъни Европада уни ўрганиш шарқшуносларнинг тор доирасида, ҳа, аниқроқ айтсак, туркий тиллар билан шуғулланувчи филологлар доираси билан чегараланиб қолган эди.

Бу ишлар асосини чуқурроқ кузатиш, яъни нима учун Алишер Навоий шу бугунгача жаҳон адабиётида ўзига муносиб ўринни эгаллай олмади, деган савол, бизни фақат улкан тарихий хизматларининг ёлғиз ўзигина Алишер Навоий номини абадий қилиш учун етарли, деган тушунчага олиб келади. Навоий форс тили шу пайтгача сўзсиз маданий ва адабий тил даражасини эгаллаган саройда ижод қилиб, ушбу маданий доирадан чиқиб, ўзи шу тилни тўлиқ эгаллаб, ғоят бой назм ва насрдаги асарларининг

катта бир қисмини туркий тилда, аниқроғи илгари тилшунослик илмида “*чиғатой*” тили деб юритилган ва бугун биз замонавий ўзбек тилининг олдинги шакли деб билган, маълум бир ҳудуд, гуруҳ ёки ижтимоий табақа учун характерли бўлган бу улкан тиллар оиласининг муштараклигида ёзди. Бу тилда XV асрда Соҳибқирон авлодлари томонидан эгалланган халқлар билан бугунги Эроннинг Шимоли-Шарқидаги *Оксус ва Жакарта*, яъни Жайхун ва Сайхун дарёлари ораларидаги ҳамда ҳозирги Афғонистоннинг Шимолида сўзлашишади. Сал кейинроқ Бобур Мирзо ҳам ўзининг машҳур мемуарини ушбу тилда ёзган эди. Умуман олганда, Навоий бу тилда ижод қилганларнинг биринчиси эмас эди. Ҳа, дарвоқе, унинг ўтмиш салафлари бўлмиш шоирлар Лутфий ва Саккокийлар бу тилни ҳали тўлиқ эгалламаган эдилар. Фақат Навоийгина бунини маданий-адабий поэтик тил даражасига кўтарди. Ва шу билан бирга, битта зарб билан уни ҳайратомуз даражада мукаммал қилишга эришди. Ҳали ушбу ишнинг аҳамияти ҳақида тўхталишимиз мумкин. Зотан, Навоийни “*форс адабиётига*” бошқа даҳли йўқ, у ёлғиз *чиғатой* тили билимдонларига тушунарли, деювчилар борлиги боис, унинг назмдаги асарлари фақат тор доирадаги филологик тадқиқотлар учун мавзу бўлишига сабаб бўлган. Филологлар Навоийни дунёда мустаҳкам қарор топган янги лисоний ижодини форс муҳолифларининг баъзи бирларига эргашдилар ва улар Навоий назмини ҳақиқий тадқиқ қилмасдан “*эпигон*” ва “*тақлидчи*”, ҳа, салафларининг форсча шеърларини, айниқса Низомийни, турк тилига ағдарган оддий “*таржимон*” сифатида тушунтирдилар.

Янги илмий кузатишлар эса шоирга берилган бу таърифнинг асоссиз эканини ошкор қилди. Бугун Алишер Навоий шахсида форс адабиётининг “*Буюк еттилиги*”дан ортда қолган шоир эмас, балки шахсияти ва ижоди жиҳатидан улардан ҳам ўзиб кетган бир даҳо кўз олдимизда намоён бўлади. Қаранг, бир шахснинг ўзида, Уйғониш даврининг ҳақиқий сиймоси, давлат арбоби, файласуф, шоир, муסיқашунос, рассом, меъмор мужассам. У ўз даври тузуми фарзанди ва мавжуд жамиятга бутунлай янги ғоялар билан қарши турган замонавий шахс. Ўша давр Ўрта Осиё маданий доираларида бекорга Уйғониш даври деб кўрсатилмаган. Алишер Навоий шу даврнинг кўзга кўринган ўткир нигоҳли вакили эди. Бир вақтнинг ўзида у ўз замонаси ва ўз соҳасининг моҳир устаси, фидокори, жарчиси ҳамда ҳаками, кашфиётчиси ва кўзгусидир.

Ўз халқи адабиётини лотин тили кишанидан халос этган, халқ тилини маданий ва

адабий тил даражасига кўтарган Европа Ренессанс даврининг улуғ кишиларидек, Алишер Навоий ҳам онгли равишда ва режа билан “зиёлилар” тили – форс тилини туркий тилга алмаштириш муаммосини илгари сурди. У деярли ҳар бир мисрасининг таърифу тавсифида ўзининг бунга муносабатини асослаб берди ва умрининг сўнгги йилларида фикрларининг маъзини жамлаб, ёзма равишда назарий баён қилди. “Муҳокамат ул-луғатайн” икки тил ҳақидаги рисола бўлиб, у Дантенинг биринчи рисоласига ўхшайди. Навоий ҳам, худди Данте каби ўзининг янги давр очган асарида қўшалоқ исботни илгари суради. Яъни, бу *биринчидан*, “Вулгар (аралаш) тил”га ўтиш муҳимлигини, *иккинчидан*, бунинг зарурлиги ва имкони борлигини.

Навоий қарашларининг ўзига хос таъсир кучи, мафтункорлиги шуни кўрсатадики, у туркий халқлар тиллари сўз бойлиги бўйича қилган изланишларида, ўша тилнинг грамматик ва услубий ўзига хосликлари, уларнинг синоним ва омонимларга жуда бойлиги ҳамда бошқа жиҳатларини доимо иккала тил шеър вазни мисолида кузатади. Шу билан бирга, у яна ўша даврда, ҳатто, форсийга қараганда туркий тиллар шеърий санъатида ифода шакллариининг кенгроқ имкониятлари қўл келаётганини исбот ҳам қилади. Аммо яна ҳам қизиқарлироғи бу – Навоий илгари сурган концепция, яъни ўзбек тилини адабий тил қилиш чорлови эди. Айнан ўша пайтда бундай қадам ташлаш зарур ҳам эди. Шу ўринда Дантенинг: “... Лотин тилининг нафи кам одамларга тегди, бунга қарама-қарши ўлароқ бўлган вулгар (аралаш) тилнинг фойдаси ҳақиқатан ҳам кўпчиликка теккан бўларди”, деган далилини эслаш мумкин.

Айнан шу фикрни Алишер Навоий ўз рисоласида ривожлантирди, нафақат ривожлантирди, балки барча асарларида, доим хоҳ қоралама, хоҳ қўлёзмаларида бўлсин, қайта-қайта такрорлаб борди. Жумладан, у ўзининг “Лайли ва Мажнун” достонининг бир жойида шундай дейди:

Чу форси эрди нуқта шавқи,

Озроқ эди анда турк завқи.

Ул тил била назм бўлди малфуз,

Ким, форси англар ўлди маҳфуз.

Мен туркча бошлабон ривоят,

Қилдим бу фасонани ҳикоят.

Ким, шуҳрат чун жаҳонға тўлғай,

Турк элига доғи баҳра бўлғай.

Невчунки букун жаҳонда ажрок,

Кўпдур хуштабъу софо идрок.

Кўраяпсизки, иккала шоирда ҳам бир хил истак, бир хил майл бўлган. Яъни шу пайтгача зиёлиларнинг фақат маълум бир қисмигагина тушунарли бўлган илм-фан ва санъат хазинасидан ўз халқи оммасини ҳам баҳраманд этишни мақсад қилгандир улар.

Форс тили расмий тил бўлган Ҳирот султони Ҳусайн Бойқаро саройида йиллар давомида вазирлик лавозимини эгаллаб турган Алишер Навоий барча анъаналарга зид бўлган бу масалаларга ушбу саройга ўзини бағишлаши қандай кечган? – деган саволга жавоб топиш, бизни Алишер Навоийнинг улуғворлиги ва ўзига хослиги манбалари сари етаклайди.

Навоий ўз ижтимоий-сиёсий фаолиятининг катта бир қисмида, ўз халқи унга билдирган хайрихоҳликдан, шубҳасиз, миннатдор бўлганлигини билдирган. Бироқ шоир шеърятининг ҳақиқий оммавийлиги барча туркий халқлар яшаётган ҳудудларда, яъни Қобул ва Фарғонадан тортиб, то Озарбайжонга қадар ва татарлар яшайдиган Қримгача, асрлар давомида яшаётганлиги билан белгиланади.

Навоийнинг ҳали ўзи ҳаётлигидаёқ бизга етиб келган кўплаб қўлёзмаларда^[6] баён қилинган ва оғзаки равишда тарқалган поэтик асарлари икки катта қисмга бўлинади:

2. Лирик шеърлар.

4. Достон ёки поэмалар.

Умрининг сўнгги йилларида Навоий ўзининг ўзбек тилидаги, араб-форс шеърятининг

барча шакллари (Ғазаллар, мустаҳзод, соқийнома, маснавий, рубоий ва бошқалар) ўзида қамраб олган лирик шеърларини ҳамда шахсан ўзи кашф этган баъзи бир янги шеърини турларини ҳам “Чор девон” (“Тўрт девон” шеърлар тўплами) ёки “Хазойин ул-маоний” (Маънолар хазинаси) деб номланган битта жилдга жамлади. Бу шеърлар (жами салкам 50.000 мисра) фикр ва туйғуларнинг ниҳоят даражада бойлиги ва кўп қиррали маъноларини ифодалайди.

Алишер Навоий шеърини меросининг улкан бир қисмини олтита катта дoston ташкил этади. Ҳар бир дoston ўз ичига ўн мингдан тортиб, то ўн беш минг мисрагача қамраб олган. Шулардан биттаси Алишер Навоий давлат хизматидан кетганидан сўнгги биринчи ўн бир йилдан кейинги битикларини, жумладан, Низомий анъаналарига риоя қилиб, “Хамса”га бириктирди. Олтинчи дoston “Қуш тили” ни эса умрининг ниҳоясига яқин яратди.

Навоий “Хамса”нинг композициясида улуғ салафи бўлмиш Низомийга нафақат эргашди, балки ундан ўзининг беш дostonининг мавзусини ҳам ўзлаштирди. Низомийнинг “Хамса”си битта фалсафий-дидактик шеър билан бошланади, унинг кетидан “Лайли ва Мажнун”, “Хусрав ва Ширин”, “Етти гўзал” афсоналари келади ва “Искандарнома” китоби билан якунланади. Навоий “Хамса”сининг композицияси ҳам шундай қурилган. Авваламбор, *Навоий “Хамса”сининг бундай қурилиши Европа шарқшунослари томонидан унга “тақлидчи”, ҳа, фақат “таржимон” деган ёрлиқни ёпиштирди. Ўзидан олдинги ижодкорлар асарларига назира боғлаш, бу форс шеърини анъаналарига тааллуқли усул бўлган. Ҳақиқатан ҳам назиралар кўп ҳолларда у ёки бу даражада уддаланган тақлидлардан бўлак ҳеч нарса эмас эди. Зотан, назиралар шоирларга янги адабий-маданий ва фалсафий ғояларни ривожлантириш учун, кўпроқ араб ва ҳинд халқлари шеъринидан кириб келган эртақ тафсилотларини таниш бўлган масаллар билан боғлаш асосида, эски материални янгидан ишлаб чиқиш шаклида хизмат қилган. Бу ҳол Навоийда бутунлай бошқача, ўзига хос бир кўринишда учрайди. У эртақ-масалдан фақат янги ғоявий фикрли мазмунни ифодалаш учун, асосий йўналиш сифатида фойдаланади. “Лайли ва Мажнун” дostonининг бир жойида у ифодали қилиб шундай дейди:*

Мен хастаки бу рақамни чектим,

Таҳрири учун қаламни чектим.

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,

Мақсудим эмас эди фасона.

Мазмуниға бўлди рух майли,

Афсона эди анинг туфайли

Лекин чу рақамға келди мазмун,

Афсона анга либоси мавзун.

Мабодо, қадимги масаллардан шоир келтирган янги мазмун нимадан иборат эканини, Навоий “Хамса”сидаги беш дostonнинг барчаси орқали кўрсатмоқчи бўлсак, бу иш чўзилиб кетган бўларди. Асосан, у асардаги характер ва ҳаракатларга сингдирган ўзгартишлар доим шу турда бўлади. У соғлом фикрни хурофотга қарама-қарши қўяди, тирик инсонни ва унинг изтиробларини қотиб қолган анъаналардан ҳимоя қилади, танбалларнинг ахлоқсизлигини, шафқатсизлик, худбинликни танқид қилади. Меҳнаткаш халқнинг фазилатларини кўкларга кўтаради. Қандай қилиб шоир ушбу янги ғоядан келиб чиқиб, эски масал тафсилотини қайта ишлаганини ва ўзининг ўтмиш салафлари изидан бориб, уни ўзгартиргани ва ривожлантирганини фақат битта мисол билан кўрсатиши мумкин?

Навоий “Хамса”сидаги дostonларнинг учинчиси “Фарҳод ва Ширин” деб номланади. Бу дoston нухаси гўзал шоҳ қизи Ширинни Султон Хусравга маҳбуба қилиб берилган ҳамда “Хусрав ва Ширин” деб қатъий номланган илгариги барча вариантлари ва анъаналаридан фарқланади. Ўз маъшуқаси васлига етишмоқ истагида барча тўсиқларни енгиб ўтадиган, ҳаддан ташқари изтиробларга ошно ошиқ Хусрав эса Навоий назарида улкан севги драмасининг ижобий қаҳрамонидир. Ниҳоят, Ширин унга содиқ қолиш учун ихтиёрий равишда ўлим сари боради. Навоий дostonида ҳам Султон Хусрав асосий қаҳрамонлардан бири ва Шириннинг ошиғи сифатида талқин қилинади.

Бироқ у, бу ерда ўз изтиробларидан қутилиш учун севишганлар олами устига ташланадиган ва уларнинг кўнглини вайрон қилиш учун ҳеч нарсадан чўчимайдиган сохта, маънисиз муҳаббат, жабр-зулм ва зўравонликнинг мажмуаси бўлиб салбий қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Ижобий қаҳрамон учун Навоий янги образ яратади. Бу Фарҳоддир. Шоир бу образни ҳам мустақил равишда ўзи топмаган, балки уни Фарҳод ёрдамчи эпизодик сиймо бўлиб қатнашган Низомийнинг достонидан олган. Навоий ўз достонининг кириш қисмида салафлари Низомий ва Деҳлавий билан баҳсга киришади, уларга изчил характерлар кашф қилмаганликларини ва масаланинг ғоявийлигию сарой ҳаётининг қизиқ тафсилотларига етарли эътибор қилмаганликлари тўғрисида таъна қилади. Кейинчалик буни яна “ёнма-ён” образ деб атаб, “шоирлар Фарҳодни ҳам “бир қаторда” эслатиб ўтадилар. Улар Фарҳод ҳақида фақат бир-икки оғиз сўз айтадилар, холос. Яъни тоғда яшовчи бир тоштарош Ширинни севиб қолган ва соғиниб, унга талпинган. У бир неча бор ҳар хил ҳолатларда Ширин билан учрашишга ҳаракат қилган. Бироқ Хусрав уни тоққа ўлдириш учун жўнатган. Шу зайлда, ҳар бир моҳир сўз санъаткори асарга ўзларидан нимадир қўшганлар.

Энди тафсилот шу мақсадда шоир кўз ўнгида бутунлай янгидан гавдаланади, Фарҳод масалнинг асосий қаҳрамонига айланади. Достон Фарҳоднинг туғилиши ва тарбияси билан бошланади. Бунинг устига, Навоий “тош йўнувчи ва тоғда яшовчи тоғ аҳолиси”ни шоҳ ўғлига, улкан фан ва санъат хазиналари макони бўлиб ифодаланган кучли ва бой мамлакат – Хитой давлатининг ворисига айлантирганидан ажабланмай бўлмайди. Бинобарин, асарда айнан мана шу нуқта характерлидир. Шоир буни Фарҳодга олий ва бой илмий-маданий таълим бериш учун ва уни замонасининг етук вакили қилиб кўрсатиш учун қўллаган. Ушбу юксак маҳорат ҳамда билимларни эгаллаган Фарҳод ўз аждодларининг тахтини рад қилади ва севгилисини ахтариш учун, ихтиёрий равишда дарбадарликда йўлга равона бўлади.

Демак, Навоий “Хамса”сининг қолган достонлари – “Ҳайрат ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” ва “Садди Искандарий”даги ўзгаришларнинг аҳамияти, авлоддан-авлодга ўтиб келган сюжетлар ва ўтмиш салафлари қайта ишлаган мавзулардан сира кам эмас. Бироқ энг ҳайратланарлиси, умри поёнида 30 қуш ҳақидаги мавжуд афсонани янгидан ҳикоя қилишидир. Фаридиддин Аттор афсонани фақат тасаввуфий мажоз, деб талқин қилган. Қушлар ўзларининг шоҳларидан айрилиб қолгач, Кавказдаги афсонавий қуш Симурғ олдига биргаликда учиб кетишга ва унга

тожни тақдим этишга қарор қиладилар. Йўлда синовнинг етти водийсидан ўтгандан сўнг қушлар бирин-кетин ўла бошлайди. Фақат ҳолдан тойган, мақсадга талпинган, қонга беланган 30 қушга манзилга етиш ва Симуруғ қушни топиш насиб қилган. У сараланиб қолган қушларга ҳақиқат қуёшига назар солишларини буюради. Энди бу тафсилот билан Навоий нима демоқчи? Навоийда ҳам қушлар Симуруғни ахтариб у томонга учиб кетишга қарор қиладилар. Парвоз бошланиши олдидан қушлардан биттаси саёҳатга чиқмаслик учун ҳар хил баҳоналар билан секингина яшириниб бошқалардан орқада қолади. Саломон қуши (сассиқ попишак) унинг баҳоналарига эътироз билдиради. Ниҳоят, улар йўлга равона бўладилар. Фақат саботли қушлардан ўттизтаси саёҳат қийинчиликларига бардош бериб, манзилга етиб келадилар, бироқ улар ҳеч нарса тополмайдилар! Бу кутилмаган натижани ўйлаб, қушлар хулосага келадиларки, улар ўзлари 30 саботли қуш, афсонавий қуш Симуруғни биргаликда тасаввур қилиш, кўз олдига келтириш учун уни ахтарган эдилар! Қадимги афсонани қандай дадиллик билан, қандай “замонавий” қилиб баён қилиш бу! Уни ҳеч қандай ортиқча изоҳсиз ҳам шундоқ тушунса бўлади.

Биз Навоийни чиндан ҳам янгилик яратган новатор ижодкор дея оламиз, бироқ бу фикр нисбий янгилик ҳақидалигини унутмаслигимиз керак. Чунки Навоий ўзининг бутун ижоди билан Шарқ шеърятига дахлдор-ку! Унинг шеърий асарларида биз учун улў форс шоирларига нисбатан Гёте айтган ўша бегоналик ва улар шеърятда тез-тез учраб турадиган ҳайрат ҳам бор. Ҳолбуки, бу ҳол у араб-форс шеърятдаги анъанавий шакллари бузаётганида рўй берган. Навоий алоҳида янги вазн шакллари ижод қилганида, нима учун у ўзбек халқ шеърятига қайтганини ва бунга эски ўзбек тилининг улкан лексик сўз ва шакл бойлиги сабабчи бўлганини, умуман, сўзлар оҳанги билан кўпроқ форс шоирлари шуғулланганларини тадқиқотчи қийналмасдан аниқлайди. Мабодо, Гёте: *“Форс шоирларидаги ранг-баранглик ва маҳсулдорлик ташқи оламнинг кўз илғамас кенгликларидан ва чексиз бойликларидан келиб чиққанлигини ва агар у бир вақтнинг ўзида бундан уларнинг “хато ва фазилятлари” ҳам содир бўлганини айта олганда эди, у ҳолда бу бизнинг шоиримиз даври учун икки ҳисса кўп ҳисобланарди.*

Темурийлар даврида Ўрта Осиё маданиятининг гуллаб-яшнашида, замондош дўстларнинг гувоҳлигига қараганда ҳамда сақланиб қолган санъат хазинаси ва қурилиш ёдгорликларининг садо беришича, ҳаёт, ташқи дунё шу қадар бой ва ранг-

баранг бўлганки, Ҳофиз шеърятининг ватани бўлмиш машхур “Шероз боғлари” улар олдида сўлғин, рангпар бўлган. Навоий шеърятидаги бу “Ҳаётнинг кенглиги” бизга бир қадар ғалати бўлиб туюлган фантазиянинг мўл-кўллиги бўлиб акс этади. Шундай қилиб, Шарқ шеъряти ва унинг қадимги элементлари ҳақида Гёте айтган барча мақтов, фикр-ўйларнинг ҳаммаси унга ҳам мос келади.

Гёте: *“Ушбу ёрқин ақл-идрокимизнинг ҳосилларида иштирок этишни хоҳлаймизми, агар хоҳласак, биз ўзимизни шарқлаштирмоғимиз даркор, Шарқ биз томонга келмайди”*, деган эди. Ўз даврида Шарқ тили ва маданиятини ўрганиш талабини англаган бу сўзлар бугун янги маъно касб этмоқда.

Шарқ биз томон келмоқда! Ўрта Осиёда биз Шарқ маданиятига бефарқ-бегона бўлмаган, аксинча унинг шаклланишига хайрихоҳ бўлган кишиларни учратдик. Улар руҳи баланд, завқ-шавққа тўлган замонавий кишилардир. Мақсадларимиз, қизиқишларимиз ва ишларимизнинг умумийлиги жиҳатидан биз улар билан боғланганмиз.

Мен бу феномен билан илк бор тўқнашиб қолган пайтимдаги ўз ҳайратимни ҳеч унутолмайман. Кунларнинг бирида, Ереванда, кечки пайт мўъжазгина қаҳвахонанинг боғидаги ўриндиқдан жой олиб ўтирганимда, шу ерда битта кўримсизгина кекса киши ҳам ўтирарди. Кейинроқ билсам, унинг келиб чиқиши форсий бўлиб, у ўғлини шаҳарга ҳайдовчиликка ўқишга олиб келган деҳқон экан. Биз суҳбатлашдик. Менинг ёзувчи эканлигимни билгач, бу кекса киши тезда менга форс шоирлари ҳақида овозини кўтариб гапира бошлади. Мен илк бор Ҳофиз, Умар Ҳайёмнинг бир даста шеърларини у кишидан эшитдим. Ҳа, айтгандай, Навоийни ҳам. Ҳатто мен аввал номини ҳам билмаган Навоийни у шундай қироат билан айтди ва тушунтирдик, ўшанда унинг шеърини жилдлари фақат эндигина нашр қилина бошланган эди. Мен ўзимни бир дақиқага “1001 кеча” дагидай тасаввур қилдим. Бу ҳол кекса киши менга қуйидагиларни ҳикоя қилганда содир бўлган эди. У киши сал илгари бошқа бир киши билан бозорда танишиб қолади. Улар шеър айтиша бошлайдилар ва бегона киши унга топиш учун бир форсча шеърини топишмоқ беради. Келаси кун у топишмоқнинг ечимини сўрашга келишини айтади. Менинг столдаги суҳбатдошим: “У менга ўн битта топишмоқ берган эди. Мен ҳанузгача ҳаммасини еча олмадим. Улар жуда қийин, аммо жуда ажойиб эди”, деди. Аммо кейин билсам, чиндан ҳам бу топишмоқда кўпгина сўз

ўйинлари бўлиб, улар жуда қийин экан, шу боис суҳбатдошим менга уларнинг баъзиларини таржима қилишга ҳаракат қилди. Энди у ўн иккинчи топишмоқ ҳақида ўйларди. Унда фикр донни майдалаётган ўттиз икки (32) тошлик тегирмон ҳақида борарди. (Рақам ҳарфлар бағрига жо бўлган эди). Ва шулар билан бирга шамол ҳам янчилаётган (туйилаётган) эди, аммо нафақат шамол, балки унга қўшилиб оҳанглар ва фикрлар ҳам туйилаётган эди...

Ҳолбуки, бу ягона воқеа эмас эди. Кавказ тоғ этакларидаги яйловларнинг бирида мен арманистонлик чўпонларнинг минг йиллардан буён қадимги эпос “Довуд Сосуний”ни куйлаб келаётганларини эшитдим. Тошкентнинг эски шаҳарида эса, бир гилам тўқув корхонасининг бошлиғи, мен унинг ҳовлисига тасодифан кириб қолган эдим, менга Алишер Навоий рубойларини ёд айтиб берди.

Янги маданият етилиб келаётган бизнинг яқин атрофимизда ҳайдовчи, сотувчи, инженер, банк филиали раҳбари, муҳаррир, ёзувчи, халқ ноибни бўлиб ишлаётган бу кишиларнинг ўғиллари ва оға-инилари учун *Ҳофиз, Умар Ҳайём, Навоий ва Шарқнинг қадимги халқ оғзаки ижоди* ўзининг барча хаёлий, иллюзияга бой, фантастик суратлари билан тирик маънавий бойликдир.

Биз ўзимизни “*шарқлаштирмоғимиз*” (*Шарққа мослаштирмоғимиз*) керакми? Тарих Гёте хаёл қилмаган йўлни босиб ўтди. Ўтмиш бизнинг олдимизга масалани бошқача қилиб қўйди. Уни қайтадан таърифлаш учун сўз ахтармоғимиз лозимми?

Қадимги ва замонавий Шарқ классикларининг немисча таржималари устида бошланган бу иш “*Ҳомер*” ни кашф этмоқчи эмас. Ушбу бошланган амал келажакда *Ҳомер* билан бирга, ёнма-ён *Хорац* ва *Шекспирни, Ли Тай-по, Фидяпати Такурни* ҳамда *Ҳофиз, Низомий* ва *Навоийни* ҳам ўз мероси деб ҳисоблайдиган шеърят ва маданиятни яратиш учун баҳоли қудрат ҳисса бўлиб қўшилишини хоҳлайди.

Немис тилидан **Ровияжон АБДУЛЛАЕВА** таржимаси

“Шарқ юлдузи”, 2014-5

---

[1] Фос (1751-1821) – ўғиллари билан бирга “Минг бир кеча” эртаклари, Шекспир ва Ҳомер асарлари таржималарини амалга оширган.

[2] Мирза Шафий Содик ўғли (1796-1852) – тахаллуси Возих. Озарбайжон шоири. Ҳазал, маснавий, рубоийлар ёзган. Асарларида жамият нуқсонларини фош қилган. Лирик шеърлари қўшиқларга айланган. Жумладан, “Зулайҳо ва Ҳафиза”, “Тифлис билан видолашув”, “Мирза Шафий қўшиқлари” китоби кўп тилларда нашр қилинган. Дарсликлар яратган, озарбайжон тили ва адабиётидан луғатлар, хрестоматиялар тузишда қатнашган.

[3] “Шоҳнома”ни немис тилига ўгирган таржимон.

[4] Сакталик – шеърда вазн жиҳатдан тўмтоқлик, етишмовчилик, камчилик.

[5] “Девон” деганда, Гётенинг “Ғарбу Шарқ девони” назарда тутилмоқда – тарж.

[6] Радио анкетаси саволларига жавобларда, 1939 йилда йил бўйи Тошкентда Навоий юбилейи қўмитасига аҳолидан 72 дан кам бўлмаган қўлёзма йиғиб олинган. Уларнинг баъзилари XV-XVI асрларга оиддир. Улар аллақачон давлат кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмалар қатори қимматбаҳо манбага айланган.